

- ¹³ Там само. – С.3.
¹⁴ Там само. – С.4.
¹⁵ Тризуб: надзвичайне щоденне видання. – 1927. – №2. – 20 жовтня. – С.1.
¹⁶ Там само. – С.2.
¹⁷ Там само. – С.3.
¹⁸ Там само.
¹⁹ Там само.
²⁰ Там само. – С.4.
²¹ Там само.
²² Там само. – №3. – 21 жовтня. – С.1.
²³ Шульгин О. Злочинність чи наївність // Там само.
²⁴ Там само. – №4. – 22 жовтня. – С.4.
²⁵ Там само. – №5. – 25 жовтня. – С.2.
²⁶ Там само. – С.3.
²⁷ Там само. – №6. – 26 жовтня. – С.2.
²⁸ Там само. – №7. – 28 жовтня. – С.2.
²⁹ Там само. – С.3.
³⁰ Там само. – С.4.
³¹ Там само. – №8. – 31 жовтня. – С.1.
³² Там само. – С.2.
³³ Там само. – С.3.
³⁴ Там само.
³⁵ Там само. – С.4.
³⁶ Обвинувачувальна промова прокурора Рейно // Тризуб: надзвичайне видання. – 1928. – №9-10. – 1 серпня. – С.9.
³⁷ Лотоцький О. Листки з пам'яті // Симон Петлюра – державний муж. – Нью-Йорк, 1957. – С.45.
³⁸ Прокопович В. Листки з пам'яті // Там само. – С.75.

According to Ukrainian periodical «Tryzub» the article reproduces the course of a long legal trial against the murderer of Symon Petliura, gives argumentation from both sides, shows the reaction of Ukrainian emigrant organizations and world community to terrorist act, the course of judgments and verdict of jury trial.

О.С.Кучерук*

«ХРЕСТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ» – ВІДЗНАКА ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ УНР В ЕКЗИЛІ

У статті висвітлюється один із важливих епізодів нагородотворчої практики української діаспори – встановлення відзнаки Державного центру УНР в екзилі – «Хрест Симона Петлюри». Подаються його опис, відомості про автора проекту, персоніфікується процес нагородження.

«Хрест Симона Петлюри» належить до системи українських нагород, що виникла внаслідок розвитку національної нагородної практики і традиції. Донині українську фалеристику, особливо доби Української Народної Республіки та пов'язаного з нею еміграційного періоду діяльності Державного центру УНР в екзилі, вивчено недостатньо. Зокрема, це стосується й Хреста Петлюри.

До 1991 р. історія цієї нагороди висвітлювалася лише на сторінках діаспорних видань. Серед її авторів варто назвати М.Битинського, Ю.Подлузького, Я.Семотюка.

* Кучерук Олександр Сергійович – канд. іст. наук, директор Бібліотеки імені Ольжича (Київ).

У наш час про історію «Хреста Симона Петлюри» йшлося в доповідях на наукових форумах, зокрема традиційних геральдичних конференціях у Львові, а також на сторінках видань «Нагороди України: історія, факти, документи» (1996) та «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (2004).

Думка встановити нагороду на честь голови Директорії й головного отамана військ Української Народної Республіки виникла одразу після його загибелі в 1926 р. Товариство імені Петлюри запропонувало заснувати новий вид відзнаки – перстень С.Петлюри для нагородження всіх, хто воював чи працював у державних структурах УНР під його керівництвом. Однак цей задум був реалізований лише 1932 р. в іншій формі.

Нагороду УНР «Хрест Симона Петлюри» було встановлено 22 травня того року Головною командою військ і флоту Української Народної Республіки та затверджено Президентом УНР в екзилі М.Лівицьким. У відповідному документі зазначалося «Симон Петлюра наказом Головної команди від 19 жовтня 1920 року №70, виданим в Кам'янці на Поділлі, встановив орден «Визволення» для відзначення старшини і козаків «за виявлені ними під час упертої боротьби за волю і славу своєї Батьківщини вчинки хоробрости, мужности і розпорядливости».

Обставини дальшої боротьби та поневільне перебування на еміграції перешкодили свого часу нагородженню тим орденом наших лицарів відповідно до їхніх бойових заслуг, хоч ціле вояцтво як в часі минулої боротьби, так і виявленою витривалістю на еміграції, безперечно, заслужилося перед Україною.

Тому у виконання так виразно виявленої ще на рідній землі волі покійного вождя про відзначення наших вояків встановлюється з нагоди 15-ої річниці існування армії Української Народної Республіки на вшанування світлої пам'яті її творця і вождя «Хрест Симона Петлюри»¹.

Автором остаточного варіанту нагороди був відомий український історик та геральдист М.Битинський. Народився він 1893 р. у містечку Літин на Поділлі. Тут здобув загальну початкову й середню освіту, навчався у художньо-промисловій школі, котру закінчив 1912 р. Із початком Першої світової війни він був призваний до армії, вчився в школі прапорщиків, за участь у боях отримав російський орден Св.Анни IV ст. В українській армії М.Битинський, беручи участь у воєнних діях, закінчив службу у ранзі сотника. Кілька років він перебував у таборах військовополонених у Польщі, згодом переїхав до Праги і в 1924 р. вступив до Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова на підвідділ історії та суспільних наук історико-літературного відділу, який закінчив 1929 р. й отримав диплом учителя середньої школи.

На празький період життя М.Битинського припала його активна діяльність як геральдиста. Він виконав багато проектів емблем, гербів, печаток, прапорів для українських товариств та установ. Найважливішою його справою стало виготовлення остаточного проекту відзнаки «Хрест Симона Петлюри».

М.Битинський багато працював над геральдичними таблицями. До кінця 1930-х рр. він підготував цілу їх низку, окремі з котрих були видрукувані як поштові листівки. Серед них «Державні відзнаки України», «Соборний герб України», «Герби українських земель», таблиці одностроїв армії УНР тощо².

Весною 1939 р. М.Битинський переїхав до Закарпаття, де викладав українську мову в місцевих гімназіях. Тут він вступив у лави «Карпатської Січі» й узяв участь у боротьбі проти угорських окупантів. Згодом повернувся до Праги й працював у Музеї визвольної боротьби. 1942 р. його заарештували німці та направили на примусові роботи на військовий завод. Із початком організації Української національної армії (УНА) навесні 1945 р. М.Битинський розпочав військову службу при її штабі. Тут він використовував свої знання і готував печатки для штабу УНА; після закінчення війни був інтернований до табору переміщених осіб у Баварії, де продовжив педагогічну роботу, зокрема читав

лекції з геральдики. Мабуть, найважливішим у той період (до часу від'їзду до Канади) можна вважати участь М.Битинського в діяльності Української республіканської установи (УРУ) й виданні фахового часопису «Рід та знамено».

Весною 1951 р. він покинув Німеччину й прибув до Канади, де і прожив решту життя. Тут він узяв участь у створенні Українського генеалогічного і геральдичного товариства (голова – О.Оглоблін), для якого спроектував емблему.

Так, як у пражський період життя найбільшим досягненням М.Битинського була робота над проектом «Хреста Симона Петлюри», то в торонтський, мабуть, – проектування та реалізація Воєнного хреста УНР. Закон про цей орден було прийнято президією Української Національної Ради лише 8 березня 1958 р. й оформлено відповідним наказом міністра військових справ генерала А.Вовка. Практично нагородження Воєнним хрестом розпочалося у 1962 р. Рік раніше М.Битинський очолив Крайову раду відзнаки і працював на цій посаді п'ять років.

У Канаді він інтенсифікував свою працю як геральдист, багато уваги приділяючи живопису, переважно іконопису, досить тісно співпрацюючи із Військово-історичним інститутом, очолюваним генералом М.Садовським, котрий зібрав значну колекцію документів та матеріалів доби УНР. У 1965 р. в Торонто на основі цього зібрання було влаштовано велику виставку. Одним з її організаторів поряд із генералом М.Садовським і С.Голяшем був М.Битинський. Саме він виконав афішу й інформаційний листок до неї. Після смерті генерала М.Садовського в 1967 р. його обрали директором цього музею. Помер М.Битинський 1972 р., похований у Торонто.

В основу форми «Хреста Симона Петлюри» він поклав проект знаку нездійсненого ордена «Визволення», авторами якого були художник, сотник Юліан Буцманюк (галичанин, раніше служив в УСС та УГА) та керівник похідної канцелярії Військового міністерства Северин Краснопер (галичанин, колишній вояк УСС). Саме тоді характерне скопшення рамен хреста було надане знаку ордена. Кольори стрічки ордена «Визволення» – чорний із синьо-жовтими смужками – були видозмінені у кольорах стрічки й знаку «Хреста Симона Петлюри».

Інформація про встановлення відзнаки широко розповсюджувалася через пресу. Так, часопис «Гуртуймося», редакторами-видавцями котрого були М.Битинський та В.Філонович, умістив «Умови набуття “Хреста Симона Петлюри”»³. У них зазначалося: «Хто рефлектує на нагородження хрестом, має переслати заповнену анкету [...] рівночасно належить вислати половину вартості хреста і грамоти [...] Хрест емальований, посеребрений, виготовлений з білого металю (томбаку) з накладним тризубом і мечем. Ціна хреста з шовковою стрічкою та грамотою з пересилкою – 6.50 зл. Ціна самої грамоти, артистично виконаної артистом П.Холодним – 1 зл. Ціна срібної мініатюри хреста з шовковою стрічкою з пересилкою – 6 зл. Запасова стрічка широка – 1 зл., вузька – 0,50 зл.»⁴.

Знак чинного «Хреста Симона Петлюри» – це чотирираменний хрест чорного кольору з видовженим нижнім раменом. Усі рамена мають розширення від середини до кінців. На нижнє накладено білий меч вістрям угору, над ним, на верхньому – білий тризуб. На звороті наносився номер знаку. Із допомогою кільця хрест кріпився до стрічки синього кольору з чорною широкою смугою посередині й вузькими чорними смугами по її краях. З обох боків середньої чорної смуги є по дві вузькі смуги жовтого кольору. До одягу знак кріпився за допомогою шпильки, у пізніших випусках – гвинтом. У комплект знаку входила також мініатюра (фрачний варіант) хреста, котра повторювала форму його знаку. Особа, нагороджена «Хрестом Симона Петлюри», отримувала знак ордена, мініатюру і грамоту, автором проекту якої був художник П.Холодний.

Перший випуск «Хреста» було виготовлено у Варшаві. Згодом у Парижі здійснили другий, а в 1970-х рр. у США зроблено третій випуск. Відрізняються знаки різних випусків мало. Найголовніші відмінності полягають у дещо різній товщині металу. У другому та третьому випусках меч і тризуб не накладні, як у першому, а відлиті з масивом знаку. Нумерація знаків у третьому випуску виконана методом гравірування.

Для організації нагородження «Хрестом» у 1936 р. наказом по Військовому міністерству УНР від 25 березня того року за підписом міністра генерал-хорунжого В.Сальського було створено Головну раду й місцеві ради «Хреста Симона Петлюри».

Наказ визначав, що «Головна рада складається з президії та членів ради: Склад президії: голова – генерального штабу генерал-хорунжий В.Куц, 1-й заступник голови – генерального штабу генерал-хорунжий В.Змієнко, 2-й заступник голови – полковник О.Вишнівський. Члени президії ради – підполковник В.Дітель, сотник, інженер В.Шевченко, поручник І.Чудненко, хорунжий М.Отрешко-Арський.

Члени Головної ради: командири дивізій – 1-ї Запорозької – генерал-хорунжий Г.Базильський, 2-ї Волинської – генерал-хорунжий О.Загородський, 3-ї Залізної – генерал-хорунжий П.Шандрук, 4-ї Київської – полковник М.Шпраменко, 5-ї Херсонської – генерал-хорунжий А.Пузицький, 6-ї Січової – генерального штабу генерал-хорунжий М.Безручко, Окремої кінної – генерал-хорунжий І.Омелянович-Павленко [...]

Місцеві ради становлять: а) у Франції — управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи генерального штабу генерал-хорунжим О.Удовиченком; б) у Чехословаччині – управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи підполковником інженером В.Проходою; в) у Румунії – управа Товариства вояків армії УНР на чолі з головою управи підполковником Г.Порохівським; г) у Польщі: а) управа Спілки воєнних інвалідів на чолі з головою управи генерал-хорунжим О.Загородським; б) управа Товариства вояків армії УНР в Каліші на чолі з головою управи генерального штабу генерал-хорунжим М.Безручком; начальники шкільних груп творять місцеві ради з трьох осіб, рахуючи в тім і себе»⁵.

Для отримання нагороди необхідно було заповнити скріплену власноручним підписом анкету, де вказувалися такі дані: «1. Ранг, прізвище, імення, імена батьків. 2. Коли і де народився. 3. Коли вступив до армії, до якої частини, установи, повстанчого відділу. 4. У котрих боях, операціях та в складі яких саме частин брав участь у визвольній боротьбі (вказувати дати). 5. Прізвища тогочасних командирів: сотні, куреня, полку, бригади, дивізії тощо. 6. У котрій знаходився частині перед звільненням у безтермінову відпустку. 7. Прізвища двох щонайменше начальників чи товаришів по службі, які можуть підтвердити участь у визвольній боротьбі. 8. Чи був судово покараний і за що. 9. Сучасний фак чи рід праці. 10. Адреса»⁶.

Місцеві ради «Хреста» перевіряли правдивість інформації анкети й пересилали зі своїми висновками в Головну раду, котра приймала остаточне рішення щодо нагородження, а сам акт його вручення покладался на управу Воєнно-історичного товариства, яке розсилало хрести та грамоти.

10 травня 1937 р. у Варшаві відбулося перше засідання Головної ради «Хреста Симона Петлюри», яка прийняла рішення: «Хрест» №1 покласти на могилу Симона Петлюри в Парижі⁷. Тоді ж прийнято ухвалу про вручення нагороди всім членам Головної ради, Президенту УНР А.Лівицькому, військовому міністрові В.Сальському, а також генералам О.Галкіну, С.Дельвігу, В.Сінклеру, В.Петріву, С.Кульжинському, О.Козьмі, С.Біленькому, М.Янчевському, В.Савченкові-Більському, В.Шепелю, М.Яшніченку, Є.Бачинському, Й.Білевичу,

М.Пересаді, В.Сікевичу, а також померлим генералам М.Юнакову, Ф.Колодієві, М.Ковалю-Медзвецькому, С.Дядюші, П.Кудрявцеву, О.Чеховичу, О.Пилькевичу, Н.Никонову, Є.Мешківському, Є.Мошинському, В.Ольшевському та В.Гудимі.

Головна рада прийняла також рішення про нагородження першої групи воїнів армії УНР у чисельності 136 осіб. На другому засіданні ради, що відбулося 18 травня, ухвалено нагородити ще 143 осіб. Серед них – генерала О.Алмазова і першого з військових священиків отця П.Пащевського⁸. Наступне засідання ради відбулося 29 листопада того ж року, на якому посмертно нагороджено 359 героїв бою при містечку Базар⁹. Подальші нагородження вже не мали такого масового характеру.

Нещодавно виявлено новий документ, що містить перелік складу Головної ради від часу заснування й до кінця 1950-х рр. Отож, головами її були у хронологічному порядку від 1936 р. до 1958 р.: генерал-хорунжий В.Куш (1936–1946 рр.); генерал-хорунжий В.Савченко-Більський (1946 р.); генерал-хорунжий М.Садовський (1946–1947 рр.); генерал-хорунжий В.Савченко-Більський (1947–1958 рр.); полковник М.Шраменко (з 1958 р.)¹⁰. Серед членів Головної ради були зокрема автор проекту «Хреста» М.Битинський та брат С.Петлюри – полковник Олександр Петлюра.

Розуміючи важливість нагороди, еміграційний український уряд 1937 р. передав на затвердження Президенту УНР підготовлений полковником М.Стечишиним проект закону про встановлення воєнного ордена імені Симона Петлюри¹¹. Він же був автором статуту нагороди, який визначав порядок нагородження¹². У статуті відзначалося, що знаки ордена «є видимими ознаками вдячності українського народу ... в минулому, так і в біжучому часі». За «минулий період» брався час від 9 травня 1917 р., тобто від дня початку роботи 1-го військового з'їзду у Києві, який обрав С.Петлюру головою Українського генерального військового комітету, та до 25 травня – дня його смерті, а далі – «біжучий час». Усі нагороджені орденом (незалежно від ступеня) «користають з почесної назви: «Лицар “Хреста Симона Петлюри”», отримували право (серед іншого) вносити зображення знака ордена до родового герба, першочергового забезпечення земельним наділом із можливістю його передачі у спадок.

У першому розділі подано визначення ордена: «Воєнний орден ... має назву «Хрест Симона Петлюри». Він мав три ступені, третя ступінь – найнижча. Хрест першого ступеня мав «значення вищої бойової нагороди». Він складався з таких компонентів: «Великий хрест, срібна зізда, широка орденська перепаска», другого – мав «значення бойової нагороди» й складався: «Середній хрест і нашійна орденська стрічка», третього – мав «значення пам'яткової нагороди». Знаки: «Малий хрест і нормальна орденська стрічка зі срібною лавровою гілкою чи срібним паском-окуттям, в залежності від потреби».

Через певні обставини закон та статут «Хреста Симона Петлюри» не було затверджено. Їх функціонування регламентувалося й далі на підставі «Наказу Головної команди війська і фльоти Української Народньої Республіки №1» від 22 травня 1932 р.

Готуючись до відзначення 100-ї річниці від дня народження С.Петлюри, громадськість клопоталася перед Президентом України про внесення «Хреста Симона Петлюри» до системи державних нагород України, але ця пропозиція не дістала підтримки. Питання залишається відкритим і досі.

¹ Тризуб. – 25 травня 1933 р. – С.2–3.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4018. – Оп.1. – Спр.2113. – Арк.16–17.

³ Гуртуймося. – Ч.1–11 (17–18). – Червень, 1936. – С.2.

⁴ Там само.

⁵ Табор. – 1936. – №28/29. – С.IV–VI.

⁶ Там само. – С.VI.

⁷ Цей орден до Другої світової війни зберігався в музеї при Бібліотеці ім. С.Петлюри, а потім разом з усім її майном був реквізований гітлерівцями та вивезений. Після війни усе потрапило у руки радянських спецслужб і було перевезене до СРСР.

⁸ Тризуб. – 1936. – 14 червня. – С.30–31.

⁹ Табор. – 1938. – №36. – С.34.

¹⁰ Цей документ знаходиться в архіві ОУН, що перебуває у стадії опрацювання й не має відповідних реквізитів.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.1902. – Арк.5.

¹² Там само. – Арк.1–16.

The article reveals one of important episodes from award creation practice of Ukrainian Diaspora, the devise of the sign of State Centre of UNR, Symon Petliura's Christ, provides its description, information about the author of the project, personifies the process of rewarding.

До 175-річчя від дня народження Олександра Лазаревського

В.І.Воронов*

О.М.ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК ТА АРХЕОГРАФ

Аналізуються наукові праці й археографічні публікації відомого українського історика О.М.Лазаревського. З'ясовуються особливості його підходів до вивчення історії, специфіка творчої лабораторії, характерні ознаки наукової концепції. Встановлюється притаманний історичному стилю історієписання та його методичні орієнтири в археографії.

Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902 рр.), без сумніву, був і залишається непересічною, знаковою постаттю українського історіографічного процесу другої половини XIX – початку XX ст. Професійний історик, автор понад 500 публікацій (у тому числі й декількох досить солідних монографічних досліджень), видавець і редактор багатьох важливих історичних джерел, колекціонер давніх рукописів і стародруків, стараннями якого постала унікальна архівна колекція, що й нині приваблює багатьох сучасних учених, дослідник зі справді енциклопедичними знаннями і справжнім професійним підходом до матеріалу та відповідальністю за будь-яку власну наукову роботу і висновки в ній, О.Лазаревський увійшов в історію, перш за все, як один із кращих серед вітчизняних істориків-спеціалістів із проблем соціально-економічної історії Лівобережної України або ж Гетьманщини у середині XVII–XVIII ст.

Цілком логічно й адекватно ще на початку XX ст. визначний український історик М.Грушевський поставив О.Лазаревського в один ряд із М.Костомаровим та В.Антоновичем, підкресливши, що саме імена цих учених «ясніють в історії цього періода нашої науки – вони надавали їй тон, пробивали перші міни наукових дослідів у минулість України і вказували дороги цілому поколінню робітників». При цьому між ними було багато спільного і водночас відмінне, оскільки кожен із них мав «свою спеціальну сферу в нашій історіографії, свій

* Воронов Віктор Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.